



ԼԻԱՆԱ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, ԿԱՐԵՆ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
ՀԱԽ

Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԽԱՎԱԼՆ ԺԳ.–ԺԹ. ԴԴ. ՅԱՅԿԱԿԱՆ ԿԵՐՊԱՐՎԵՍՏՈՒՄ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Աստվածաշնչյան բնագրերից, դրանց վերաբերող մեկնություններից, քարոզներից, տոնապատճառներից, հայսմավուրքներից, վարքաբանություններից եւ վկայաբանություններից, պարականոն գրվածքներից եւ ժողովրդական բանավոր զրույցներից զատ՝ սրբերի եւ նրանց պաշտամունքի մասին որոշակի պատկերացում կարելի է կազմել նաեւ պատկերագրությունից: Թեեւ պատկերագրությունը հիմնականում արտահայտում է գրավոր եւ բանավոր պատումի բովանդակությունը, այդուամենայնիվ դրսեւորում է նաեւ ինքնուրույն մոտեցում, հատկապես երբ որեւէ գաղափար առավել հարմար է արտահայտել ոչ թե խոսքով, այլ պատկերային խորհրդանշանների օգնությամբ:

Այս հոդվածում մենք կփորձենք ներկայացնել Ս. Ստեփանոս Նախավկային վերաբերող պատկերագրական որոշ դիտարկումներ՝ հիմնված որմնանկարչության, մանրանկարչության եւ քանդակի վրա, եւ կհամեմատենք դրանք եղած գրավոր եւ բանավոր պատումների հետ՝ պարզելու, թե որքանով է բանահյուսությունն ազդել պատկերագրության վրա, եւ ինչպես են փոխառնչվում տարբեր արտահայտչամիջոցներ կիրառող կերպարվեստի ճյուղերը՝ միեւնույն կերպարի կամ թեմայի պատկերման դեպքում:

Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԽԱՎԱԿԱ

Ս. Ստեփանոս Նախավկան (Πρωτόμαρτυρας Στέφανος, St. Stephen the Protomartyr, Стефан Первомученик) Հնդհանրական Եկեղեցու սրբերից է,

բոլոր մարտիրոսներից անդրանիկը, Քրիստոսի համար նահատակված առաջին նախասարկավագը: Ստեփանոս անունը հունարենից թարգմանվում է «պսակ»¹:

Ստեփանոսի մասին խոսվում է «Գործք առաքելոց»-ի 6–7-րդ գլուխներում. «Ստեփանոս, այր լի շնորհօք եւ զօրութեամբ, առնէր արուեստս եւ նշանս մեծամեծս ի ժողովրդեանն» (Գործք, Զ. 8): Նա ոչ միայն օգնում էր կարիքավորներին եւ նեղյալներին, այլեւ Սուրբ Հոգուց ներշնչված՝ քարոզում էր Աստծու խոսքը եւ հրաշքներ գործում Նրա անունով: Հրեաներն ու քահանաները կեղծ մեղադրանքներ են առաջադրում սրբին եւ քարկոծելով սպանում են:

Ս. Ստեփանոսին նվիրված են (ըստ «Յայսմաւուրք»-ների) հիշատակության մի քանի օրեր՝ դեկտեմբերի 26, սեպտեմբերի 15, հունվարի 7 եւ օգոստոսի 2: Դեկտեմբերի 26-ը սուրբ եւ փառավոր նախավկայի պատվին նշվող «մեծահանդէս տօնն» է: Սեպտեմբերի 15-ին տոնվում է Ս. Ստեփանոսի նշխարների տեղափոխումը Երուսաղեմից Կ. Պոլիս՝ «գլուտ նշխարաց Ս. Ստեփանոս Նախավկայի»: Հունվարի 7-ին տոնվում է Ս. Հովհաննէս Մկրտչի, ամենասուրբ Աստվածածնի եւ Ս. Ստեփանոս Նախավկայի հիշատակը: Օգոստոսի 2-ին տոնվում է «Վերադարձումն նշխարաց Ս. Ստեփանոս Նախավկային Քրիստոսի»²:

Շարակնոցում Ս. Ստեփանոսի տոների ժամանակ կատարվող երգասացության կանոնի հեղինակը Ս. Հովհան Օձնեցի հայրապետն է, ինչը նշանակում է, որ Ը. դ. Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին արդեն իսկ ուներ Ս. Ստեփանոսին նվիրված զարգացած ծիսակարգ³:

Զ. դարից սկսած հայտնի են Ս. Ստեփանոս Նախավկայի պատկերները: Վաղ միջնադարում Ս. Ստեփանոսի կերպարը գրեթե պարտադիր էր տաճարային նկարչության (որմնանկարչության) մեջ, ավելի ուշ այն հայտնվում է սրբապատկերներում եւ մանրանկարազարդ առարկաների վրա⁴:

¹ Տէն Հ. ԱՃԱՌՅԱՆ, Հայոց անձնանունների բառարան, Երեւան, 1948, հտ. Դ., էջ 600:

² Ս. Ստեփանոս Նախավկայի հիշատակի օրերի մասին մանրամասն տե՛ս Լ. ԱԽԵՏԻՍԵԱՆ, Ստեփանոս Նախավկայի կերպարը հայ միջնադարեան գրականութեան եւ բանահիւսութեան մէջ, Հայկազեան հայագիտական հանդէս, հ. ԼԸ., էջ 131–134:

³ Տէն «Շարական հոգեւոր երգոց Սուրբ եւ Ուղղափառ Եկեղեցւոյս Հայաստանեայց», Ս. էջմիածին, 1861, էջ 83–88:

⁴ Տէն А. Н. Овчинников, Символика христианского искусства, Москва, 1999, էջ 372–374: Հեղինակը բերում է բազմաթիվ օրինակներ՝ Զ. դարից սկսած:

Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԽԱՎԿԱՅԻ ՔԱՐԿՈՄՄԱՆ ՏԵՍԱՐԱՆԸ

Դեռեւս Հայ Եկեղեցու վարդապետ Վրթանես Քերթոզը (Զ.—Է. դդ.) իր «Յաղագս պատկերամարտաց» երկում, քրիստոնեական եկեղեցիներում նկարվող պատկերները թվարկելով, նշում է նաեւ Ս. Ստեփանոս Նախավկային. «....տեսանեմք նկարեալ զսուրբ Գրիգոր եւ աստուածահաճոյ շարշարանք իւր եւ սուրբ առաքինութիւնք, եւ զՍտեփանոս Նախավկայ ի մէջ քարկոծչացն, զերանելի եւ զփառաւոր կոյսն սուրբ զԳայիանէ եւ զՀռիփսիմէ հանդերձ ամենայն ընկերօքն եւ յաղթող նահատակօքն....»⁵:

Ըստ այս տվյալի՝ քրիստոնեությունից հետո վաղ շրջանի որմնանկարներում պատկերվում էր Ս. Ստեփանոսի քարկոծման տեսարանը, թեպետ մեզ ոչ մի պատկեր չի հասել: Այդ տեսարանի՝ մեզ հասած ամենահին պատկերը Դադիվանքի հյուսիսային պատի որմնանկարն է, որ թվագրվում է 1297-ով: Այդ պատկերը բաժանված է երկու մասի՝ երկինք եւ երկիր: Ստորին հատվածում՝ ձախ կողմում, պատկերված է քարկոծող ամբոխը՝ բաղկացած վեց հոգուց, որոնց դիմաց կանգնած է գլխաբաց Ս. Ստեփանոսը՝ իր բնորոշիչներով. աջ ձեռքին՝ բուրվառ, ձախ ձեռքին՝ սկիհ, իսկ վերելի մասում Քրիստոս (կերպարը պահպանվել է հատվածաբար) մեկնել է ձեռքը դեպի չորս հրեշտակները՝ ասելով. «Տեսէ՞ք զհող//եղէն բնութիւն[ւն] վա//սն իմ շարշարե....//մնով»⁶:

Այս տեսարանը պետք է որ հաշորդեր «Գործք առաքելոց»-ի այն հատվածին, երբ Ստեփանոսը, հալածանքների ենթարկվելով, Սուրբ Հոգով լցված, նայում է երկինք. «....եւ ետես զփառս Աստուծոյ եւ զՅիսուս զի կայր ընդ աշմէ Աստուծոյ, եւ ասէ. Ահա տեսանեմ՝ զերկինս բացեալ, եւ զՈրդի մարդոյ զի կայ ընդ աշմէ Աստուծոյ», որից հետո նրան քաղաքից դուրս են հանում եւ քարկոծում (Գործք, է. 55–57):

Պատկերի վերին հատվածը եւ խոսքերը գրեթե բառացիորեն կրկնում են Ս. Ներսես Շնորհալի հայրապետի տաղերից մեկի տողերը.

Նըստեալն յառնէր ցուցանել
Վերին հրեղինաց դասուցն.
— Տեսէ՛ք զհողեղէն բնութիւնն
Վասն իմ շարշարեալ նըմանն⁷:

⁵ Ս. ՏԵՐ-ՆԵՐՍԵՍՅԱՆ, Հայ արվեստը միջնադարում, Երևան, 1975, էջ 11:

⁶ Կ. ՄԱԹԵՆՈՍՅԱՆ, Ա. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Ա. ԶԱՐՅԱՆ, Ք. ԼԱՄՈՒՐԵ, Դադիվանք. վերծանված հրաշալիք, Երևան, 2018, էջ 46–49:

⁷ Ս. ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Տաղեր եւ գանձեր, Երևան, 1987, էջ 240:

Այսպես Հիսուս շեշտում է Իր համար նահատակվող առաջին վկայի հոգեւոր սխրանքը, որը, զոհ գնալով հանուն Քրիստոսի, առաջինն ընդունեց հաղթության պսակը:

Ս. Ստեփանոս Նախավկայի քարկոծման մյուս հին պատկերը թվագրվում է 1622-ով եւ գտնվում է Տրապիզոնի հայոց Ս. Ամենափրկիչ վանքի գլխավոր եկեղեցու հյուսիսային պատի արեւմտյան հատվածի երեք գոտիներից միջինում: Այստեղ Ս. Ստեփանոսը պատկերված է ստորին աջ անկյունում՝ անմորուս երիտասարդի տեսքով՝ գլխաբաց, ծնկաշոք եւ բոկոտն: Ձեռքերն աղաչական տեսքով պարզված են առաջ, իսկ հայացքն ուղղված է դեպի վերին աջ անկյունում պատկերված Քրիստոս, Որը հետեւում է տեսարանին: Տեսարանի կենտրոնական մասում պատկերված է քարկոծող վեց երիտասարդ: Նրանցից ներքե պատկերված է միջին տարիքի մորուքով մի մարդ՝ Սողոսը՝ ապագա Պողոս առաքյալը, որ, ըստ «Գործք առաքելոց»-ի, եղել է Ս. Ստեփանոսի քարկոծման ակնատեսն ու մասնակիցը (տե՛ս Գործք, է. 54—59)⁸:

Գնդեվազի Ս. Աստվածածին եկեղեցու (Ժէ.—ԺԸ. դդ. կառուցված եւ պատկերազարդված) հարավարեւմտյան մույթի հյուսիսային երեսին՝ վերին հատվածում, պատկերված է Ս. Ստեփանոսի քարկոծման տեսարանը. Ս. Ստեփանոսն անմորուս երիտասարդի տեսքով է, նրանից ձախ երեք քարկոծողներն են⁹:

1793-ով է թվագրվում Մեղրիի Փոքր թաղի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու Ս. Ստեփանոսի քարկոծման տեսարանի որմնանկարը, որի հեղինակն է Աստվածատուր Աստապատցին, եւ որն ունի հետեւյալ արձանագրությունը. «Սբ Ստեփանոսի քարգործումն»¹⁰:

Այստեղ՝ Ս. Ստեփանոսի քարկոծման տեսարանում, քարկոծողները (յոթ հոգի) Ստեփանոսին (նա պատկերված է վեղարով) առել են շրջանի մեջ, նրանցից ոմանք մորուքավոր են, ոմանք՝ անմորուս: Հետաքրքիր է տեսարանի վերին՝ երկնային հատվածը: Այստեղ պատկերված են Ման-

⁸ Տե՛ս Ա.Վ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Տրապիզոնի հայոց Ս. Ամենափրկիչ վանքի որմնանկարները, Հայկական որմնանկարչություն, կազմ. եւ խմբ. Կ. Մաթեոսյանը, Երեւան, 2019, էջ 139:

⁹ Տե՛ս Ա.Վ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Գնդեվազի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, ԼՀԳ, 2018, թ. 3, էջ 271—272. տե՛ս նաեւ Լ. ՍԻՄՈՆՅԱՆ, Կ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Դաշտային ազգագրական նյութ, Վայոց ձոր, Ջերմուկ—Գնդեվազ, 2020:

¹⁰ Տե՛ս Ա.Վ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Մեղրու Փոքր թաղի Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու որմնանկարների 2017—2019 թթ. ուսումնասիրման եւ վերականգնման աշխատանքները, «Հուշարձան» տարեգիրք, ԺԵ., Երեւան, 2020, էջ 9, 19:

կանը գրկած Ս. Աստվածածինն ու նրա կողքերին՝ մեկական հրեշտակ: Հնարավոր է՝ «Ս. Աստվածածինը Մանկան հետ» պատկերը խորհրդանշում է Եկեղեցին:

Ս. Ստեփանոսի քարկոծման տեսարան, այս անգամ բարձրաքանդակի տեսքով, հայտնի է նաեւ Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս վանքի (Մաղարդավանքի) արեւելյան ճակատին: Ճակատի կենտրոնում խաչաքանդակ-շրջանակն է, որի մեջ գծված է արեւելյան խորանի խաչաձեւ լուսամուտը: Լուսամուտի շուրջ պատկերված են արծիվ՝ որսը ճիրաններում, երկու ձուկ, օձ եւ առյուծ: Խաչաքանդակ-շրջանակի վերելում քանդակված է Սբ. Ստեփանոս Նախավկայի քարկոծման տեսարանը: Կենտրոնում ծնկաչոք, աջ ձեռքում բուրվառը բռնած Ստեփանոս Նախավկան է, որը քարկոծվում է երկու կողմից: Տեսարանի վերին ձախ անկյունում Սբ. Երրորդության պատկերն է՝ խաչը ձեռքին Քրիստոսը, աղավնու տեսքով Սուրբ Հոգին եւ Հայր Աստված, Որը ձախ ձեռքում պահում է երկրագունդը, իսկ աջով օրհնում նահատակվողին: Վերին աջ անկյունում Ստեփանոս Նախավկային նահատակության պսակը հանձնող հրեշտակն է¹¹:

Մանրանկարներում Ս. Ստեփանոսի քարկոծման տեսարանը հազվագյուտ է հանդիպում: Մեզ հայտնի այդպիսի մանրանկարը նույնպես բաժանված է երկու մասի՝ երկնային եւ երկրային: Երկրային մասում պատկերված է ծնկաչոք անմորուս երիտասարդ Ս. Ստեփանոսը, որին երկու կողմից քարկոծում են վեց հոգի: Ձախ ծայրում պատկերված է մի բերդ, որի մեջ՝ տեսարանը դիտող Թագավորն ու Թագուհին: Նրանցից աջ՝ դեպի քարկոծողները՝ սայլի վրա՝ բարձին, նստած է մի մորուքավոր կերպար, հավանաբար Սավուղը՝ ապագա Պողոս առաքյալը: Վերին՝ երկնային հատվածում պատկերված է քառակերպյան աթոռի վրա նստած Քրիստոս՝ շրջապատված հրեշտակներով եւ սերովբեներով: Քրիստոսից դեպի Ս. Ստեփանոսն է իջնում աղավնակերպ Սուրբ Հոգին: Մանրանկարի երկու մասերը բաժանված են վառ կապույտով, որը նաեւ ներքեւի տեսարանի երկինքն է: Կենտրոնական՝ հորիզոնական կապույտ շերտի վրա պատկերված են արեւն ու լուսինը, ինչպես Խաչելության տեսարաններում: Ամբողջ նկարն իր կառուցվածքով խաչային է, կարծես այդպես ծաղկողը շեշտել է Ս. Ստեփանոսի նահատակությանը որպես Քրիստոսի նահատակության համանմանություն:

¹¹ Տե՛ս Ա. ՀԱՆՆԱՋԱՐՅԱՆ, Արտագի երեք վանքերը, Երեւան, 2012, էջ 267, 272, 368:

Կարող ենք փաստել, որ թեև քարկոծման տեսարանն ունի նույն բովանդակությունն ու պատկերագրական ընդհանուր մոտեցումը, այդուամենայնիվ առկա են պատկերագրական մանրամասների տարբերություններ (օրինակ՝ մի դեպքում նա պատկերվում է գլխաբաց, մյուս դեպքում՝ վեղարով):

Այդ տարբերությունները հատկապես առկա են տեսարանի վերին՝ երկնային հատվածում՝ կախված այն բանից, թե պատկերողն ինչ խորհրդաբանական մոտեցումներ էր ցուցաբերում եւ ինչ էր ցանկանում արտահայտել:

Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԽԱՎԿԱՆ ՈՐՊԵՍ ԲԱՐԵՆՈՍ

Ս. Ստեփանոս Նախավկան հայ ժողովրդի սիրված սրբերից, հայկական քրիստոնեական ազգային բարեխոսներից մեկն է: Բանն այն է, որ քրիստոնեության մեջ կա ընդհանրական երկու բարեխոս սուրբ՝ Ս. Աստվածածինն ու Ս. Հովհաննես Մկրտիչը: Սակայն տեղական եկեղեցիներն ունեն նաեւ ազգային բարեխոս սրբեր, ինչպես, օրինակ, Ռուս Ուղղափառ եկեղեցու ազգային բարեխոս սուրբն է Նիկողայոս Աքանչեւագործը¹²: Ահա նման ազգային սրբեր են հայոց մեջ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչն ու Ս. Ստեփանոս Նախավկան:

Ս. Ստեփանոսը՝ որպես բարեխոս, հայտնի է արդեն Ս. Հովհան Օձնեցի կաթողիկոսի՝ նրան նվիրված տոների ժամանակ կատարվող երգասացության կանոնից.

Որ ընտրեցար ի կոչումն առաքելական փարոզութանցն՝
արժանատու լինելով, Սուրբ Ստեփանոս,
բարեխօսեա՛ առ Քրիստոս վասն անձանց մերոց:
Որ խընդրեցեր զքողութիւն ի վերայ քոյ
Քարածիգ ժողովոյն սո՛ւրբ Ստեփաննոս.
Եւ այժմ վասըն քո ուխտաւորացս աղաչեա՛
Ջընդ աջմէ Հօր նըստեալն:
Որ արժանի եղեր զմարտիրոսականն առնուլ պըսակ
նախդ ի վըկայս
առ Պըսակիչն սըրբոց եւ վասըն մեր բարեխօսեա՛¹³:

¹² Տէ՛ս Ա. Н. Овчинников, նշ. աշխ., էջ 338:

¹³ «Շարական հոգեւոր երգոց...», էջ 83–84:

Ս. Ներսես Շնորհալի կաթողիկոսը նույնպես շեշտում է Ս. Ստեփանոսի բարեխոս լինելը.

....Սուրբը Ստեփանոս պսակ
 Եւ նախամարտիկ վրկայ,
 Վասըն տամողացըս Բո
 Լէ՛ր միշտ բարեխաւս առ Տէր¹⁴....

....Ստեփանո՛ս, պըսակ շնորհաց զեզ պըսակողին,
 Լէ՛ր միշտ բարեխաւս զմեզ կեցուցանել¹⁵....

....Ամէնաւրհնեալ կուսի Մարիամու Աստուածածնի՝
 Մեծին ի ծնունդս կանանց,
 Նախահրաւէր այսմ շնորհի Մկրտչին Յովհաննու,
 Նախնոյն վկայից եւ սարկաւագաց՝ սրբոյն Ստեփանոսի,
 Առաքելովք եւ մարգարէիք,
 Մարտիրոսաւք եւ ճգնաւորաւք,
 Եւ համաւրէն սովաւ ամեղովք արդարոցն
 Եւ որ այսր ամմամբ զմեզ Լուսաւորչի՝ սրբոյն Գրիգորի¹⁶:

Հմայիլներում գետեղված աղոթքների մեջ Ս. Ստեփանոս Նախավկան նույնպես նշվում է որպես բարեխոս.

Ի Բէն հայցեմք արտասուագին,
 Նախավրկայ Տեառն արարչին,
 Սուրբ Ստեփաննոս բացող երկնին,
 Տեսող զՅիսուս յաջմէ Ծնողին.

Լէ՛ր բարեխօս արեամբ Բոյին,
 Տալ մեզ հանգիստ ի յանկողնին,
 Արթուն լինել յառաւօտին,
 Բարեբանել զլոյս անմին¹⁷:

Հնարավոր է, որ Ս. Ստեփանոսի՝ ազգային բարեխոս սուրբ լինելու հանգամանքը կարելի է բացատրել նաեւ՝ հիմնվելով ժողովրդական պատումների վրա:

¹⁴ Ս. ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, նշ. աշխ., էջ 241:

¹⁵ Անդ, էջ 243:

¹⁶ Անդ, էջ 327—328:

¹⁷ F. FEYDIT, Amulettes de l'Arménie chrétienne, Venise-St. Lazare, 1986, p. 192.

Ժողովրդական պատումների համաձայն՝ նա ծնվել է քարից՝ Ծաղկազարդին՝ Քրիստոսի Երուսաղեմ մուտքի ժամանակ: Քարից ծնված Ստեփանոսն առաջին մարտիրոսն է, որ քարից, քարկոծումից մահացավ. քարից ծնվեց եւ քարից մեռավ¹⁸: Ըստ մի պատումի, որ գրանցել է Վահան վրդ. Տեր-Մինասյանը, Թադեոս առաքյալն է դրդում մի այրի կնոջ քարը փաթաթել լաթերով եւ որպես երեխա ներկայացնել այն, որպեսզի կարողանա մոտենալ Քրիստոսին: Այդ քարը երեխա է դառնում եւ աղաղակում է, փառք է տալիս Տիրոջը: Վերջում Քրիստոսն նայում է Թադեոսին՝ «որն այդ քար-երեխայի հեղինակն ու հայրն էր, եւ ասում է. «Թադէ, այդ քարէ ծնած չոճուխը քարէ պիտի մեռնի, քարկոծ պիտի ըլլայ, եւ քո ժողովուրդը քարէ ծնած ժողովուրդ թո՛ղ ըլլայ, քարի պէս հաստատուն իր հաւատքին մէջ»»¹⁹:

Քանի որ Թադեոս առաքյալը Բարդուղիմեոս առաքյալի հետ Հայաստանում քրիստոնեություն տարածողն էր, ապա նրա ժողովուրդը հայերն էին, որոնք, ըստ Քրիստոսի խոսքերի, ծնվել էին քարից եւ քարի պես հաստատուն էին իրենց հավատքում: Այսինքն՝ ստացվում է, որ ըստ ավանդության՝ Ս. Ստեփանոսը խորհրդաբանական առումով հայերի նախահայրն էր: Այստեղից էլ, մեր կարծիքով, նրա ազգային բարեխոս լինելն է առաջ գալիս, ինչպես Ս. Գրիգոր Լուսավորչի դեպքում, որը նույնպես խորհրդաբանական առումով կարող է ընկալվել որպես քրիստոնյա հայերի հավատի նախահայրը:

Ս. Ստեփանոս Նախավկան՝ որպես բարեխոս, հանդես է գալիս հայկական կերպարվեստի տարբեր ճյուղերում՝ քանդակ, որմնանկար, մանրանկար:

1265 թ., Սմբատ Օրբելյանի հանձնարարությամբ, Սիրանես ճարտարպետը վերանորոգում է Արատեսի վանքի գլխավոր եկեղեցին եւ կառուցում է մի գավիթ, որի ճակատակալ քարի վրա՝ կենտրոնում, մի պատկեր է քանդակում, որն այժմ չկա (կործանվել է 1915 թ. հետո): Քանդակին պատկերված են եղել՝ կենտրոնում Ս. Աստվածածինը Մանկան հետ, կողքերին՝ մեկական անձ, իսկ ձախ մասում եւս մեկ գլուխ՝ ձվածիր շրջանակի (մեդալիոնի) մեջ: Ստ. Մնացականյանը կարծում է, որ այստեղ պատկերված են Ս. Աստվածածինը Մանկան հետ եւ կոտորոները (պատվիրատուները)՝ Սմբատ Օրբելյանը, իր կինը եւ իր որդեգրած

¹⁸ Պատումների համահավաքը տե՛ս Լ. ԱԻԵՏԻՍԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 136–139:

¹⁹ ՎԱՀԱՆ ՎՐԴ. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ, Անգիր դպրութիւն եւ հին սովորութիւններ, Կ. Պոլիս, 1894, էջ 163–164:

եղբորորդին՝ Տարսալիճի զավակը: Ըստ Մնացականյանի՝ Օրբելյանի որդին (միայն գլուխը) պատկերված է ձվածրում, իսկ ձախ կերպարը կինն է, քանի որ ունի կանացի հագուստ (անհասկանալի է մնում, թե ինչից է Մնացականյանը ենթադրում, որ ձախ կերպարի հագին կանացի զգեստ է)²⁰: Հավանաբար հեղինակի ժամանակ պատկերաքանդակի պահպանվածության աստիճանը նրան հնարավորություն էր տալիս նման եզրահանգման համար:

Այս քանդակին բավական մոտ է Հաղարծնի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու՝ ներկայումս բեմի վրա գտնվող քանդակը, որին նույնպես պատկերված են Ս. Աստվածածինը Մանկան հետ եւ նրանց կողքերին՝ մեկական կերպար: Աջակողմյան կերպարի ոտքերի մոտ պահպանվել է արձանագրությունը՝ ՅՈՎ (Հովհաննես, ինչի հիման վրա՝ Մնացականյանը գտնում է Հովհաննես վարդապետ անունով պատմական անձ եւ սրա հիմքով թվագրում է քանդակը՝ 1233—1256): Այս քանդակի դեպքում եւս Մնացականյանը կարծում է, որ Ս. Աստվածածնի եւ Մանկան հետ պատկերված են պատվիրատուները²¹:

Այս երկու բարձրաքանդակներն էլ Ստ. Մնացականյանը դիտարկում է միեւնույն համաբնագրում՝ հաշվի առնելով դրանց ընդհանուր հորինվածքն ու կերպարների դասավորությունը²²:

Սակայն մենք կարծում ենք, որ այստեղ պատկերված են ոչ թե պատվիրատուները, այլ բարեխոսները, այն է՝ Ս. Հովհաննես Մկրտիչը եւ Ս. Ստեփանոս Նախավկան, իսկ Արատեսի վանքի դեպքում ձվածրի մեջ պատկերված է պահապան հրեշտակը՝ Միքայելը: Ինչպես արդեն նշել ենք, բացի Ս. Աստվածածնից եւ Ս. Հովհաննես Մկրտչից, որպես բարեխոսներ հայտնի են նաեւ Ս. Ստեփանոս Նախավկան ու Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, եւ, մեր կարծիքով, քանի որ այստեղ Ս. Աստվածածինն արդեն պատկերված է Մանկան՝ Քրիստոսի հետ (որպես եկեղեցու խորհրդանշան), ապա բարեխոսությունն առավել ծանրակշիռ դարձնելու համար հանդես են գալիս նաեւ Ս. Հովհաննեսն ու Ս. Ստեփանոսը:

²⁰ ՏԵՍ ՍՏ. ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ, Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը, Երեւան, 1976, էջ 132—135, քանդակի պատկերը՝ նկ. 55:

²¹ ՏԵՍ անդ, էջ 127—129:

²² ՏԵՍ անդ, էջ 135: Նշենք, որ հետեւելով Ստ. Մնացականյանին՝ այս երկու բարձրաքանդակների մասին նույնը գրում է նաեւ Քնարիկ Ավետիսյանը. տե՛ս Ք. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Աստվածածնի պատկերագրությունը հայ միջնադարյան արվեստում, Երեւան, 2015, էջ 45—47:

Որպես հիմնավորում մեր այս ենթադրությունը՝ կարող ենք բերել 1475 թ. Վայոց ձորի՝ Բոլորաբերդի անապատում գրված եւ պատկերազարդված Ավետարանի (ՄՄ ձեռ. Հ^մ 2634, ծաղկող՝ Աբրահամ րաբունապետ) Մատթեոսի Ավետարանի անվանաթերթի կիսախորանը: Կիսախորանի վերելի մասում պատկերված են Ս. Աստվածածինն ու Մանուկը (Ստնտու պատկերագրական տիպ), որոնց երկու կողքերին՝ մեկական հրեշտակ՝ հավանաբար Միքայելն ու Գաբրիելը, իսկ ներքելի հատվածում՝ դեմքով դեպի նրանց ուղղված՝ ձախ կողմում՝ Ս. Հովհաննես Մկրտիչը, աջում՝ Ս. Ստեփանոս Նախավկան: Երկու սրբերն էլ պատկերված են որպես անմորուս մանուկներ. Ս. Հովհաննեսը՝ մերկ մարմնի վրա քուրքով, իսկ Ս. Ստեփանոսը՝ իրեն բնորոշ սարկավագի զգեստով եւ բուրվառով:

Նույն հորինվածքը հայտնի է նաեւ որմնանկարչությունից: Այսպես՝ Երեւանի Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցու արեւմտյան մուտքի բարավորի որմնանկարի ստորին հատվածի վրա պատկերված են՝ կենտրոնում Ս. Աստվածածինը Մանկան հետ, իսկ աջ եւ ձախ կողմերում՝ Ս. Ստեփանոսը եւ Ս. Հովհաննես Մկրտիչը: Երկուսն էլ անմորուս մանուկների տեսքով են, ինչպես վերը նշված մանրանկարում²³:

Թեեւ Աշխեն Ենոքյանը համարում է, որ աջ կողմի կերպարը Ս. Լավրենտիոսն է, մենք կարծում ենք, որ պատկերված է Ս. Հովհաննեսը: Եթե Ս. Ստեփանոսը պատկերված է եպիսկոպոսական հանդերձներով, բուրվառով եւ խաչակիր տիրազնդով, առավել հանդիսավոր տեսքով, այսինքն՝ իրեն բնորոշ պատկերագրությամբ, ապա մյուս կերպարն ամենեւին չի կարող լինել Ս. Լավրենտիոսը (հայկական պատկերագրության մեջ մեզ հայտնի չեն Ս. Լավրենտիոսի պատկերներ): Աջակողմյան կերպարի պատկերումը բավականին տարբերվում է Ս. Ստեփանոսից, ի տարբերություն նրա՝ այս մեկը ոտաբոբիկ է, պատկերված է ավելի «զգզգված» տեսքով եւ չունի հանդիսավորություն, ինչն ավելի բնորոշ է անապատականին, ինչպիսին Ս. Հովհաննեսն էր: Այսպիսով՝ այս պատկերը մենք նույնպես դիտարկում ենք որպես բարեխոսություն:

Բարեխոսության եզակի մի պատկեր ունի հռչակավոր ծաղկող Հակոբ Զուղայեցին: Մանրանկարում պատկերված են Հիսուս Քրիստոսին ծնկաչոք աղոթող եւ բարեխոսող Ս. Հովհաննես Մկրտիչն ու Ս. Գրիգոր

²³ Տե՛ս Ա. ԵՆՈՔՅԱՆ, Երեւանի Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցու որմնանկարը, Հայկական որմնանկարչություն, նշ. աշխ., էջ 228–230, պատկերը՝ նկ. 1:

Լուսավորիչը, նրանց կողքին կանգնած է ստինքաբաց Ս. Աստվածածինը, իսկ Ս. Աստվածածնի թիկունքում պատկերված է Ս. Ստեփանոս Նախավկան²⁴: Այսինքն՝ այստեղ պատկերված են հայկական քրիստոնեական սուրբ բարեխոսները:

Հստ Աս. Մնացականյանի՝ Ս. Աստվածածինն իր ստինքները բացել է եւ ուղղել է դեպի Որդին՝ շեշտելով իր կաթով Նրան կերակրելու հանգամանքը՝ որպես ամենագորեղ միջոց՝ իր բարեխոսությունն անսալու համար: Այս գաղափարը զուգորդվում է «Սասնա ծռեր» էպոսից հայտնի այն դրվագի հետ, որտեղ Իսմիլ Խաթունը նույն կերպ՝ բաց ստինքներով, վկայակոչելով Դավթին սնած իր կաթը, Սասունցի Դավթից խնդրում է չզարկել Մարա Մելիքին²⁵:

Մնացականյանը նույնպես Ս. Գրիգոր Լուսավորչին եւ Ս. Ստեփանոս Նախավկային դիտարկում է որպես տեղական ազգային բարեխոս սրբերի, սակայն Ս. Ստեփանոսին համարում է այդպիսին միայն այն պատճառով, որ մանրանկարը պատկանում է Հակոբ Զուղայեցու վրձնին, իսկ նկարչի հայրենիքում մեծ հռչակ էր վայելում Ս. Ստեփանոսի վանքը՝ Մղարդավանքը²⁶: Սակայն, ինչպես տեսանք վերելում, Ս. Ստեփանոսը բարեխոս սուրբ է արդեն Ս. Հովհան Օձնեցի կաթողիկոսի շրջանից սկսած:

ԺԸ. դ. նկարիչները նույնպես պատկերել են բարեխոսության թեման Ս. Ստեփանոս Նախավկայի մասնակցությամբ: Այսպես՝ մի նկարում պատկերված է Ս. Աստվածածինը Մանկան հետ, շուրջը՝ Ս. Հովհաննես Մկրտիչը, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, Ս. Ստեփանոս Նախավկան եւ Ս. Գրիգոր Նարեկացին²⁷: Մյուսում պատկերված է Ս. Աստվածածինը Մանկան հետ, նրա կողքերին՝ Ս. Հովհաննես Մկրտիչն ու Ս. Ստեփանոս Նախավկան²⁸: Երկու աշխատանքներն էլ պատկանում են անհայտ նկարիչների վրձնին:

Բարեխոսության թեմայի պատկերման մեջ ծաղկողները կերպարների բավականին ազատ ներմուծումներ կարող էին անել: Մեր դիտարկած

²⁴ Տե՛ս «Ավետարան», 1610 թ., ծաղկող՝ Հակոբ Զուղայեցի, ձեռ. 7639. տե՛ս նաեւ Ի. ДРАМПЯН, Акоп Джугаеци, Ереван, 2008, նկ. 64:

²⁵ Տե՛ս ԱՍ. ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ, Բարեխոսության քրիստոնեական թեման հայ մանրանկարչության մեջ, «Հայկական արվեստ», թ. 1., Երեւան, 1974, էջ 83–84:

²⁶ Տե՛ս անդ, էջ 85:

²⁷ Տե՛ս Ք. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, նշ. աշխ., նկ. 73:

²⁸ Անդ, նկ. 71:

բոլոր բարեխոսություններում դիմում են Ս. Աստվածածին Մանկան հետ, ինչի պատճառով նա չի պատկերվում բարեխոսների շարքում: Եւ միայն մեկի դեպքում է (Հակոբ Զուղայեցու մանրանկարում) բարեխոսությունն ուղղված Քրիստոսին, եւ այստեղ Ս. Աստվածածինն արդեն բարեխոսների շարքում է: Կարող ենք ենթադրել, որ եթե «Ս. Աստվածածինը Մանկան հետ» պատկերը խորհրդանշում է Եկեղեցուն, ապա նրանց բարեխոսելը նշանակում է բարեխոսություն Քրիստոսի եւ Եկեղեցու առջեւ, այդ իսկ պատճառով բարեխոսների շարքում հանդես են գալիս Ս. Ստեփանոս Նախավկան, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, Ս. Գրիգոր Նարեկացին՝ որպես Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու ազգային բարեխոս սրբեր:

Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԽԱՎԿԱՅԻ ԴԻՄԱՊԱՏԿԵՐԸ

Վերը դիտարկված երկու թեմաներից զատ՝ Ս. Ստեփանոս Նախավկան պատկերվում է նաեւ առանձին դիմապատկերով: Այս տիպն առավել բնորոշ է հմայիլներին, որտեղ գրեթե միշտ կան այդ սրբին ուղղված աղոթքներ: Ս. Ստեփանոսի առանձին դիմապատկերներ հանդիպում են նաեւ որմնանկարներում:

Կարելի է ենթադրել, որ պահպանված վաղմիջնադարյան կոթողների վրա պատկերված սրբերի շարքում կան նաեւ Ս. Ստեփանոս Նախավկայի դիմապատկերներ: Սակայն քանի որ այդ շրջանում նրան պատկերելու որեւէ կանոն դեռեւս մշակված չէր, հայտնի չեն այդ սրբի բնորոշիչները, իսկ պատկերներն էլ երբեմն խիստ վնասված են, նույնականացումը միանգամայն թեական կլիներ, ուստի եւ խուսափում ենք դրանք ներկայացնելուց:

Մեզ հայտնի Ս. Ստեփանոս Նախավկայի ամենահին դիմապատկերն իր ժամանակին եղել է Գնդեվանքի տաճարում (նկարիչ՝ Եղիշե, 939 թ.): Լ. Դուռնովոյի հաղորդման համաձայն՝ հարավային խորանի մուտքի վերելում պահպանվել էին մեծ ծաղիկներով զարդարված տարօրինակ զգեստով կերպարի որմնանկարչական մնացորդներ: Կերպարի ուսին պահպանվել էր նաեւ ուրարը, ինչը Դուռնովոյին ենթադրել է տվել, որ սա կարող էր լինել Ս. Ստեփանոս Նախավկայի առաջին հայտնի պատկերներից մեկը²⁹:

²⁹ ՏՃՍ Լ. Ա. Дурново, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, Москва, 1979, էջ 148:

Ս. Ստեփանոս Նախավկայի դիմապատկերները հիմնականում տարածված են ուշմիջնադարյան եւ նոր ժամանակների հմայիլներում: Սրբին պատկերելու միտում է նկատվում գլխավորապես ԺՀ. դ.: Դիմապատկերներում Ս. Ստեփանոսն առավել հաճախ ներկայացվում է սարկավագի տեսքով: Նրա ձեռքում արմավենու ճյուղ, Ավետարան, եկեղեցու նմուշ, բուրվառ ու խնկաման են լինում:

Հմայիլներից մեկում Ստեփանոսը պատկերված է ամբողջ հասակով, լուսապսակով շրջապատված, աջ ձեռքում կրում է խնկաման, իսկ ձախ ձեռքում՝ եկեղեցի³⁰: Նման մի նկար, որտեղ Ս. Ստեփանոսը պատկերված է կիսանդրի՝ շրջանի մեջ վերցված, կա նաեւ 1702 թ. Զմյուռնիայում եւ 1743 թ. Վանում գրված հմայիլներում³¹:

Սակայն երբեմն հանդիպում են պատկերներ, որտեղ Ս. Ստեփանոսը պատկերված է հանդիսավոր եւ եպիսկոպոսական տեսքով: Այսպես՝ Ս. Ստեփանոսի նման մի գեղեցիկ դիմապատկեր նկարված է 1844 թ. Մարտունիում գրված Ուրբաթագրքում, որը ժողովուրդն անվանում է Ամենափրկիչ Ավետարան: Այստեղ Ս. Ստեփանոսը պատկերված է կարմիր զգեստով, ձախ ուսին դեղին ուրարով, դեղին բուրվառով, եպիսկոպոսական վեղարով եւ լուսապսակով անմորուս երիտասարդի տեսքով³²:

Ս. Ստեփանոսի ԺՀ. դ. ստեղծված առանձին դիմապատկերներ են պահպանվել նաեւ Կոտինայի հախճապակե սալիկների վրա³³: Այդ դիմապատկերներն իրենց ոճով եւ ձևավորումով մոտ են հմայիլներում եղածներին: Մի դեպքում (Սերի թանգարան, 1718–19 թ.) սուրբը սարկավագի հանդերձներով է, մյուս դեպքում (Նրուսաղեմի Ս. Հակոբ վանք, 1719 թ.)՝ եպիսկոպոսական: Նրկու դեպքում էլ Ս. Ստեփանոսը հանդես է գալիս անմորուս երիտասարդի տեսքով, մի ձեռքին՝ եկեղեցու նմուշ, մյուսին՝ բուրվառ:

³⁰ ՏՆՍ F. FEYDIT, նշ. աշխ., էջ 53, նկ. 46:

³¹ Հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի (ՀԱԻ) արխիվ, Տան Սուրբ ձեռագրեր (SUՁ) 29, SUՁ 18:

³² ՀԱԻ արխիվ, SUՁ 32:

³³ L. SOUSTIEL, Kütahya-Jérusalem. Pérégrinations de trois carreaux arméniens. “Review de la société des amis du musée national de céramique de Sevre”. 18, 2009, p. 61, fig. 3; JOHN CARSWELL, C.J.F.DOWSETT, Kutahya Tiles and Pottery from the Armenian Cathedral of St. James, Jerusalem, Oxford, 1972, vol. I, plate 9, B. 25.

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական քրիստոնեություն մեջ արդեն վեցերորդ դարից հայտնի էին Ս. Ստեփանոս Նախավկայի քարկոծման տեսարանի պատկերները, ինչի մասին վկայում է վարդապետ Վրթանես Քերթոզը (Զ.—Է. դդ.): Սակայն այդ տեսարանի հնագույն պատկերը՝ Դադիվանքում պահպանված որմնանկարը, մեզ է հասել 1297-ից:

Ս. Ստեփանոս Նախավկան, ինչպես Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, ընկալվել է որպես հայկական ազգային բարեխոս, որ հաճախ պատկերվում է Ս. Աստվածածնի եւ Մանկան, Ս. Հովհաննես Մկրտչի եւ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի հետ:

Եթե «Ս. Աստվածածինը Մանկան հետ» պատկերը խորհրդանշում է Եկեղեցուն, ապա նրան բարեխոսելը նշանակում է բարեխոսություն Քրիստոսի եւ Եկեղեցու առջեւ: Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու ազգային բարեխոս սրբեր են Ս. Ստեփանոս Նախավկան, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, Ս. Գրիգոր Նարեկացին:

Քարկոծման տեսարանն ունի նույն բովանդակությունն ու պատկերազրական ընդհանուր մոտեցումը, այդուամենայնիվ առկա են պատկերազրական մանրամասների տարբերություններ (օրինակ՝ մի դեպքում սուրբը պատկերվում է գլխաբաց, մյուս դեպքում՝ վեղարով): Տարբերությունները հատկապես առկա են տեսարանի վերին՝ երկնային հատվածում, որտեղ կարող է լինել Քրիստոս կամ Ս. Աստվածածինը:

Ս. Ստեփանոսի քարկոծման տեսարանը հայտնի է որմնանկարներից եւ քանդակներից, սակայն հազվագյուտ է մանրանկարներում: Նրան բարեխոսության թեմայով խմբապատկերում ներկայացնելը հայտնի է կերպարվեստի բոլոր ճյուղերից՝ քանդակ, որմնանկար, մանրանկար եւ գեղանկար-սրբապատկեր: Առանձին դիմապատկերը հիմնականում հայտնի է հմայիլներում զետեղված մանրանկարներից եւ Կուտինայի հախճապակե սալիկներից:

Ս. Ստեփանոսի պատկերազրությունը սերտորեն առնչվում է նրա մասին հայտնի գրավոր եւ բանավոր աղբյուրներին՝ սկսած Նոր Կտակարանից:

РЕЗЮМЕ

Св. Первомученик Стефан является одним из самых почитаемых святыми заступников в армянской традиции наряду со Св. Георгием Просветителем. Образ Св. Стефана в армянской традиции имеет три тематических круга: избиевание камнями, святой в деисусной композиции (заступник) и одиночный портрет с атрибутами.

Согласно ранним письменным источникам (начиная с VI в.), его образ, в частности избиевание камнями, изображался в армянских храмах. Но самая древняя роспись, датируемая 1297 годом и дошедшая до нашего времени, — это изображение избиевания камнями, которое сохранилось в монастыре Дадиванк. Этот мотив, известный из фресок и рельефов, редко встречается в миниатюрах.

Св. Стефан как святой заступник известен уже с VIII века в канонах литургических песнопений. В иконографии этот образ святого распространен как во фресках и миниатюрах, так и в рельефах, и даже в сравнительно поздних живописных работах. Главной особенностью иконографии Деисиса («заступничества») является то, что Св. Стефан в основном изображен вместе со Св. Иоанном Крестителем — святые заступаются за смертных перед Св. Богородицей с Младенцем (Христос Эммануиль).

Одиночный портрет в основном встречается в хмаилах (магических свитках) 18—19-го вв., где святой изображен с своими атрибутами: одежда протодиакона (иногда епископа), кадило, ладанница и прочее. Тот же образ известен из кютахских изразцев монастыря Св. Иакова в Иерусалиме.

Армянская иконография Св. Стефана соотносится с известными письменными и устными источниками о житии святого, начиная с Нового Завета.

SUMMARY

In the Armenian tradition, St. Stephen the Protomartyr, along with St. Gregory the Illuminator, is one of the most venerated intercessor saints. In the Armenian tradition, the image of St. Stephen has three thematic circles: the stoning, the saint in the Deesis composition and the solitary portrait with attributes.

According to the earliest written sources (from the 6th century onwards), his image, in particular the stoning, was frequently depicted in Armenian monasteries. But



1. Հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի արխիվ, ՏՍԶ (Տան սուրբ
ձեռագրեր) ֆոնդ, Հմայիլ, ՏՍԶ 32-18 [https://
iae-archive.am/arm/scripture/38/32/SUՁ-
հմր-32-Ամենափրկիչ-Ավետարան](https://iae-archive.am/arm/scripture/38/32/SUՁ-հմր-32-Ամենափրկիչ-Ավետարան)



2. Մատթեոսի Ավետարանի անվանաբերը:
Ավետարան 1475 թ., Բոլորաբերդ անապատ (ՄՄ 2634):



3. Կուտիմայի հախնապակե սալիկ,
1718—1719 թթ., Սևրի քանդաւան, Laure Soustiel, Kütahya-Jérusalem. Pérégrinations de trois carreaux arméniens. «Review de la société des amis du musée national de céramique de Sevres». 18, 2009, p. 61, fig. 3



4. Դրվագներ Մադարդավանի սբ. Ստեփանոս եկեղեցու արտաքին հարդարանքից, սբ. Ստեփանոսի փարկոծումը (լուս.՝ հարս. դր. Արմեն Հախնազարյանի), ԱՐՄԵՆ ՀԱՆՆԱԶԱՐՅԱՆ, Արտագի երեք վանկերը, Երևան, 2012, էջ 272:

the oldest wall-painting, dating back to 1297, which has survived to our days, is the depiction of stoning preserved in Dadivank. This motif, known from frescoes and reliefs, is rarely seen in miniatures.

St. Stephan, as an intercessor saint, has been known since the 8th century in the canons of liturgical chants. In iconography, this image of the saint is common in both frescoes and miniatures, as well as in reliefs and even in relatively late pictorial works. The main feature of the iconography of Deesis (“intercession”) is that St. Stephen is mainly depicted together with St. John the Baptist. Both saints intercede on behalf of mortals before the Holy Mother of God with the Child (Christ Emmanuel).

Single portraits are mainly found in hmayils (magical scrolls) of the 18th and 19th centuries, where the saint is depicted with all his attributes: garments of a proto-deacon (sometimes of a bishop), censer, thurible, etc. The same manner of iconography is known from Kütahya pictorial tiles of St. James Church in Jerusalem.

The Armenian iconography of St. Stephen correlates with the known written and oral sources on the life of the saint, beginning with the New Testament.

